

Jan IV van Bergen 1528-1567

Jan IV van Bergen 1528-1567

Leven en nalatenschap van een (on)fortuinlijk markies

Samenstelling en eindredactie
BART VAN EEKELN en JOEY SPIJKERS

Auteurs

Marion Boers-Goosens, Bart van Eekelen, Nic Grosfeld, Willem van Ham,
Yolande Kortlever, Jan Peeters, Hugo de Schepper, Joey Spijkers,
Cees Vanwesenbeeck, Ria Weyts-Ramondt en Hanno Wijsman

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van de Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom en de Mastboom-Brosens Stichting.

Afbeelding op het omslag:
Jan IV van Bergen. Schilderij, olieverf op doek, kopie door Adrijaen van der Creke uit 1649 naar een ouder voorbeeld. Museum het Markiezenhof, Bergen op Zoom.

ISBN 978 90 8704 862 4

Samenstelling en eindredactie
Bart van Eekelen en Joey Spijkers

Auteurs
Marion Boers-Goosens, Bart van Eekelen, Nic Grosfeld, Willem van Ham,
Yolande Kortlever, Jan Peeters, Hugo de Schepper, Joey Spijkers, Cees Vanwesenbeeck,
Ria Weyts-Ramondt en Hanno Wijsman

Tekstredactie
Berend van Delden, Fred van den Kieboom, Jan Peeters en Peter Schellens

© de auteurs
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

De redactie heeft haar best gedaan alle rechthebbenden van het gebruikte materiaal te bereiken en te vermelden. Wie desondanks meent dit niet op de juiste manier is gebeurd, kan zich via de uitgever wenden tot de redactie.

Inhoudsopgave

Inleiding. Leven als een edelman	7
BART VAN EEKELEN en JOEY SPIJKERS	
1 Het politieke toneel voorafgaand aan de Nederlandse Opstand. Loyale oppositie tegen een absoluut regerend vorst	26
YOLANDE KORTLEVER	
Interlude ‘De ballade van Jan van Glymes’, JOEY SPIJKERS	62
2 ‘Force est trop’. Markies Jan IV van Bergen. Een terugblik op een hoogadellijk en bewogen leven	64
NIC GROSFELD	
<i>Kader ‘Portretten Maria van Lannoy’</i>	79
<i>Kader ‘De doodsoorzaak van Jan IV’</i>	106
<i>Bijlage Notulen van de Raad van State door Berty</i>	109
Interlude ‘’s Lands wijs, ’s lands eer. Jan van Bergen op een politiek beladen toernooi’, BART VAN EEKELEN	116
3 De erfenis van Bergen. Confiscaties als financiële strategie van de Raad van Beroerten	122
JOEY SPIJKERS	
Interlude ‘Wie de bal niet kaatst ... Het kaatsongeluk van Jan IV’, BART VAN EEKELEN	159
4 Goed en geld, geld en goed. Jan IV van Bergen als domeinheer	164
WILLEM VAN HAM	
Interlude ‘Als oude honden blaffen ... Oud-hovelingen van de markies en het Sint-Janshuis’, BART VAN EEKELEN	221
5 Van traphekjes tot torens. De architectuur en het functioneren van de woningen van markies Jan IV van Bergen	224
BART VAN EEKELEN	

6	De wooncultuur van de adel ten tijde van Jan IV van Bergen	284
	MARION BOERS-GOOSENS	
	<i>Kader 'Een tapijt van Jan IV geïdentificeerd?'</i>	294
7	'Accoustremens du corps de feu le marquis de Berghes'. De luxueuze kostuums van Jan IV van Bergen	314
	RIA WEYTS-RAMONDT	
	<i>Bijlage Kleding en aanverwante goederen van wijlen Jan IV van Bergen, markies van Bergen op Zoom</i>	340
	<i>Bijlage Glossarium</i>	347
8	Zilver van Jan IV, een goedgevulde spaarpot? Edelmetaal in het bezit van Jan IV van Bergen en Maria van Lannoy	348
	CEES VANWESENBEECK	
9	Het boekenbezit van het geslacht van Glymes-Bergen. Een overzicht (15^e-16^e eeuw)	370
	HANNO WIJSMAN	
	<i>Bijlage Editie van de boeken gevonden in het Hôtel d'Aymeries in 1569</i>	411
	Interlude 'Voor de muziek uitlopen. De Glymesen en de Lieve-Vrouwekapel', BART VAN EEKELEN	418
10	De portretten van Jan IV	422
	JAN PEETERS	
11	Jan IV van Glymes-Bergen (1528-1567), markies van Bergen op Zoom. Roemloze held van adellijk verweer	464
	HUGO DE SCHEPPER	
	Genealogisch overzicht van heren en vrouwen van Bergen op Zoom uit het geslacht van Glymes-Bergen	474
	Notitie over gewichten en bedragen	476
	Literatuuropgave	478
	Register van persoons- en plaatsnamen	507
	Personalia	527

Inleiding

Leven als een edelman

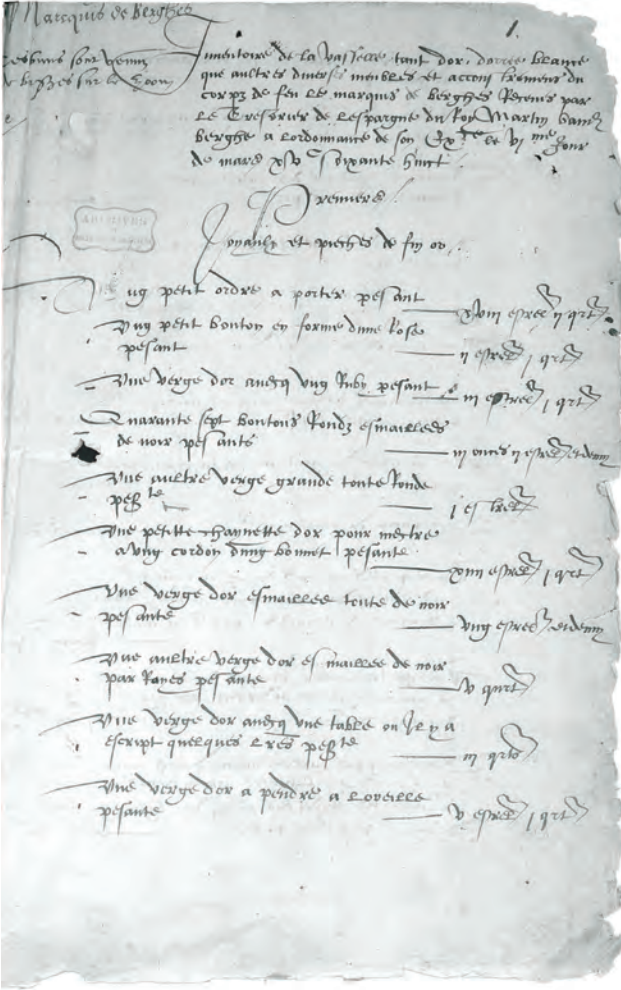
BART VAN EEKELEN EN JOEY SPIJKERS

Op 29 september 1568 vertrokken de conciërge van het Markiezenhof en zijn vrouw vanuit de Bergse haven naar Antwerpen. Het ruim van het schip waarin zij voeren was goed gevuld: het bevatte alle waardevolle goederen uit het markgrafelijke paleis, waaronder meer dan 180 kilo aan zilver, 67 wandkleden, 100 tafelkleden, 644 servetten, 22 stoelen met 33 kussens, 13 bedden, een garderobe van mantels, wambuizen en kniebroeken van velours, zijde en satijn, afgezet met vossen-, wolfs- en sabelbont en met passamenten van goud en zilver, daarnaast nog een veelvoud aan andere spullen, van een paardenharnas tot een halsdoek met ruches en van een kruis bezet met parels tot drie paar pantoffels voor in de kapel. Evenals van zijn huizen elders, werd de complete inboedel van de Bergse residentie van de markies naar de veiling gebracht.¹ De fysieke restanten van een adellijk leven raakten spoedig verstrooid en verloren.

Met deze ontzagwekkende lijst met goederen begint ons verhaal. Het waren de eigendommen geweest van de laatste markies van Bergen op Zoom uit het geslacht van Glymes, markies Jan IV. Jan was op 21 maart 1567 overleden in Spanje en koning Filips II liet er geen gras over groeien om hem postuum te betichten van verraad en zijn roerende en onroerende goederen te laten confisqueren. Op basis van deze lijst en andere documenten die zijn opgemaakt tijdens de roerige periode na Jans dood, alsmede de vele rekeningen en brieven die tijdens zijn leven zijn opgesteld in Bergen op Zoom, Antwerpen, Brussel, Mons, Walhain en elders, willen we een nieuw beeld schetsen van Jan IV van Bergen en het adellijk leven rond het begin van de Nederlandse Opstand. Soms bestaat er geen vruchtbaardere grond voor geschiedkundig onderzoek dan tragedie. En juist de omstandigheden rond iemands overlijden kunnen ons veel leren over zijn leven.

De schoolboekjes heeft Jan van Bergen niet gehaald; de recente documentaireserie *80 Jaar Oorlog* van de NPO uit 2018 evenmin. Omdat de markies aan de vooravond van de Nederlandse Opstand stierf en daarin geen rol heeft kunnen spelen, wordt gemakkelijk vergeten dat hij tijdens zijn leven tot de belangrijkste edellieden van zijn tijd behoorde. Jan was een tijdlang *gentilhomme de chambre* van Filips II, ridder in de Orde van het Gulden Vlies, lid van de Raad van State en gouverneur van het belangrijke graafschap Henegouwen en de stad Valencijs, die beide zowel militair als religieus aan de frontlinie lagen. Volgens een contemporaine inkomstenberekening moest

1 WBA, ARR, inv. nr. 15, ff. 67v, 69r-69v.

Afb. 1 Het blad waarmee de inventarisatie van de goederen van markies Jan IV begon en waarmee ook ons onderzoek begon. ARAB, RvB, inv. nr. 164, f. 1r.

Jan alleen in Willem van Oranje en Lamoraal van Egmond in financiële zin zijn meerderen erkennen. In politiek opzicht was Jan machtig en uitgesproken: de invloedrijke kardinaal Granvelle karakteriseerde hem als 'degene onder de edelen die het meeste kwaad doet en het meest schaamteloos durft.'² Al met al is Jan dus een onderbelichte figuur aan wie vierhonderdvijftig jaar na zijn dood aandacht besteed mag worden.

2 'Quien mayor daño haze de los señores, y mas descaradamente osa, por lo que puedo entender de lo que me refieren, es el marques.' Granvelle aan Filips II, 7 september 1563, Weiss, *Papiers Granvelle*, VII, p. 192.

Historiografie

De Tachtigjarige Oorlog wordt tegenwoordig de Nederlandse Opstand genoemd. Het jaar 1568 wordt traditioneel als officieus beginpunt genomen. In recente publicaties zoals *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648* van Anton van der Lem wordt relatief weinig aandacht besteed aan de aanloop naar de Opstand. De in deze bundel behandelde periode bevindt zich dus in de schaduw van de canon van de geschiedenis. Ook de hoofdpersoon is tot op heden onderbelicht gebleven, omdat hij in 1567, aan de vooravond van de Opstand, roemloos overleed.

Over Willem van Oranje is meer geschreven dan hier opgesomd kan worden worden.³ Alleen dit millennium al zijn er zeker tien boeken over hem verschenen, plus twee heruitgaven van biografieën uit de jaren tachtig van de vorige eeuw. Ook zijn tweede vrouw Anna van Saksen, zijn oudste zoon Filips Willem en zijn bastaardzoon Justinus hebben inmiddels een eigen biografie, en er is tevens een studie over Oranje's echtgenotes in het algemeen.⁴ Lamoraal van Egmond was het onderwerp van een studie van Aline Goosens uit 2003, die een aantal jaren later ook in het Nederlands verscheen.⁵ Egmond en Horn speelden tevens de hoofdrol in een kleine publicatie van Gustaaf Janssens uit 2003 en de contacten van deze edellieden en Willem van Oranje met het Spaanse hof vormde het onderwerp van het proefschrift van Liesbeth Geevers uit 2008.⁶ Over de familie Arenberg in de Nederlanden zijn in 2002 en 2018 nog bundels verschenen.⁷ Ook zijn van diverse edelen en adellijke families al boedelinventarissen uitgegeven.⁸

Daarmee vergeleken is hun standgenoot Jan van Bergen er bekaaid vanaf gekomen. Een afzonderlijk boek over hem is nooit verschenen. In 1922 had pastoor Juten al moeten constateren dat er tot dan toe geen volledige levensbeschrijving van Jan IV was geschreven. Hij deed daartoe een eerste aanzet, met gebruikmaking van Bergse archieven.⁹ In 1935 schreef Juten een kort vervolg, nadat hij kennis had genomen van afschriften van drie codicillen van Jan.¹⁰ Daarmee was een eerste biografische schets een feit. In zowel het genoemde werk van Liesbeth Geevers als in de studie van Violet Soen naar conflictbemiddeling worden Jan, zijn positie in het politieke bestel en zijn missie met Montigny naar Spanje met enige uitvoerigheid beschreven. Voor uit-

3 Huygens Instituut, Literatuurlijst Willem van Oranje, http://resources.huygens.knaw.nl/wvo/downloads/Corr_WVO_literatuurlijst., geraadpleegd 18 juli 2020.

4 Delen, *Hof Willem van Oranje*; Jardine, *Aufzul end*; Ter Haar, *Willem van Oranje*; Tamse, *Willem van Oranje*; Mörke, *Oranje, vorst en "vader"*; Tamse ed. *Oranje en Breda*; Brouwer en Wouters, *Opportunistische Vader des Vaderlands*; De Graaf, *De Prins*; Punt en Sloos, *Jonge prins*; Kuipers, *Prins in Opstand*; Kikkert, *Willem van Oranje*; Van Deursen, *Willem Biografisch portret* (gedeelten verschenen eerder in Van Deursen en De Schepper, *Strijd voor verdraagzaamheid*; Swart, *Vrouwen van Oranje*; Deen, *Anna van Saksen*; Schipperus, *Philips Willem*; Van Vliet, *Bastaard van Oranje*).

5 Goosens, *Lamoral d'Egmont*.

6 Janssens, *Graven Egmont en Horn*; Geevers, *Gevallen vazallen*.

7 Derez en Roegiers, *Die Arenberger*, III; Derez, Vanhauwaert en Verbrugge, *Arenberg*.

8 Inventarissen van onder meer van de kastelen te Hoogstraten en Mechelen van Antoine van Lalaing, van het paleis te Brussel, het huis te Mechelen en het transport naar de Dillenburg van Willem van Oranje. Zie onder meer Drossaers en Lunsighn Scheurleer, *Inventarissen Oranjes*, I.

9 Juten, 'Jan IV van Glimes'.

10 Juten, 'Laatste levensmaanden'.

Afb. 2. Een typisch negentiende-eeuwse afbeelding van Montigny en Bergen op missie bij Filips II in Spanje, gesitueerd in een zonnig decor van Moorse architectuur. Johannes H. Hilverdink (1813-1902), chromolithografie, 1872. Uitgegeven door Emrik & Binger, Haarlem 1872. Collectie Bart van Eekelen, BBE.Poo9II.

gebreedere teksten moeten we verder terug kijken: in het boek van Jan Brouwer over de heer van Montigny is de gezamenlijke missie het uitgangspunt, maar uit de titel – *Montigny, afgezant der Nederlanden bij Philips II* – wordt al duidelijk dat de markies hier de tweede viool speelt.¹¹ En uit een boekje van eerste luitenant Koevoets over de Bergse geschiedenis spreekt de traditionele visie op de verhoudingen. Jan IV werd slechts beschouwd in relatie tot Willem van Oranje.¹² Diverse aspecten van het bestuur, de bestuursorganisatie en de rechtspraak van het markiezaat ten tijde van Jan IV komen aan bod in de dissertatie van Willem van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat* (2000). Het enige boek dat uitgebreid aandacht aan Jan IV besteedt, is het monumentale *Jan metten Lippen* (1945) van de Bergse stadsarchivaris Korneel Slootmans. Daar krijgt de laatste markies uit het Huis van Glymes met een biografie van 108 pagina's meer ruimte dan degene naar wie het werk is genoemd.¹³ Ondanks het feit dat dit boek nog altijd als standaardwerk dienst doet, zijn er twee belangrijke redenen om

11 Brouwer, *Montigny*.

12 Koevoets, *Het 3e Regiment Infanterie*, p. 19.

13 Slootmans, *Jan metten Lippen*.

nu over te gaan tot een nieuwe publicatie over de figuur van Jan IV van Bergen. De eerste is dat Sloomans slechts een beperkt aantal bronnen ter beschikking had, zoals hij reeds in de inleiding moest toegeven. Vanwege de Tweede Wereldoorlog had hij nauwelijks kennis kunnen nemen van archieven buiten Bergen op Zoom, zoals Belgische bronnen. De tweede reden is dat de geschiedschrijving niet heeft stilgestaan in de driekwart eeuw sinds het uitkomen van *Jan metten Lippen*. Met name sinds het begin van de huidige eeuw is er sprake van een opleving in het onderzoek naar de positie van de adel in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne maatschappij, met een bijzondere nadruk op de manieren waarop status werd uitgedragen. Ook verschijnen er meer samenvattende publicaties, die door voort te bouwen op bronnenpublicaties en monografieën inhoudelijk een breder terrein bestrijken.

Vivre noblement

De adel heeft lange tijd weinig tot de verbeelding van de Nederlandse geschiedschrijvers gesproken. De Nederlandse ontstaansmythe van een deugdelijk en ondernemend burgervolk dat, wars van excessen en absolutisme, het Spaanse juk van zich had afgeworpen, liet weinig ruimte voor de *grands seigneurs*. In de negentiende eeuw verschenen veel belangwekkende bronnenpublicaties, zoals van Gachard, Reiffenberg, Pinchart, Douais, Fernández de Navarete, Pouillet en Weiss. De uitgegeven correspondenties van Filips II, Granvelle en Margareta van Parma stelden Jan IV van Bergen in een kwaad daglicht en beïnvloedden de opvattingen van onderzoekers. Daarin speelden hun politieke en religieuze opvattingen mee. Typerend zijn de artikelen van Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink in *De Gids* van 1846, waarin hij de adel karakteriseerde als oorlogszuchtig, onwetend, geldbelust en daarom uiteindelijk ‘beginselloos’ en onbetrouwbaar. De markies van Bergen verweet hij voortdurend verblijfplaatsen te kiezen waar de landvoogdes hem het moeilijkst tot nuttigheid kon dwingen.¹⁴ De marxistische Jan Romein kon een eeuw later ook geen waardering opbrengen voor de levensstijl van een zestiende-eeuws edelman: “Een leven, badend in weelde en zwelgend in het genot van het ene festijn na het andere. Die feesten, het een na het ander eindigend in braspartijen, die ook de niet-geheelonthouder van tegenwoordig slechts met walging zouden vervuld hebben.”¹⁵ In dezelfde trant schreef Jan ter Gouw in 1874 over het bij de adel populaire kaatsspel, waarbij Jan IV gewond raakte: “Te midden der staatszorgen in 1566 zelfs vergaten de leden van den hoogen adel het kaatsen niet”.¹⁶ Duidelijk werd steeds het verband gelegd tussen de politieke rol van de adel – en hun opstandigheid – en hun karakteristieke levensstijl, die in het calvinistische Nederland bepaald niet werd gewaardeerd.

In de vorige eeuw beschouwden historici de adel als een juridisch afgebakende stand met duidelijke vereisten, plichten en privileges. Inmiddels wordt dit gezien als

¹⁴ Bakhuizen van den Brink, ‘Cartons I’.

¹⁵ Romein en Romein-Verschoor, *Erfletters*, p. 109.

¹⁶ Ter Gouw, *De volksvermaken*, p. 326.

een anachronisme. Pas in de zeventiende eeuw trok de staat het alleenrecht naar zich toe om mensen in de adelstand te verheffen – en daarmee om de adel te definiëren.¹⁷ In Nederland liet dat bij gebrek aan een soeverein vorst zelfs tot de regering van Napoleon op zich wachten.¹⁸

De adellijke status van een persoon was in de vroegmoderne tijd dus geen objectief en inherent gegeven gegrond in het recht, maar een kwestie van maatschappelijke perceptie. Om voor adellijk aangezien te worden, moest men op een passende manier leven, met bijbehorende (land)goederen, taken, vrijetijdsbesteding en consumptiepatronen. Van een stedelijke overheid werd zelfs verwacht dat zij financieel bijdroeg aan de geldverslindende en hoge levensstandaard van de plaatselijke heer. In een van statusbewustzijn doordrenkte samenleving als de zestiende-eeuwse had elke handeling en elk voorwerp een ceremoniële of symbolische lading die de sociale positie van de gebruiker weerspiegelde.¹⁹ Geschiedkundigen noemen dit adellijke leefpatroon *vivre noblement*. Het is een van de belangrijkste thema's binnen het hedendaags adelsonderzoek en dient als rode draad voor deze artikelenbundel.²⁰ Het adellijk leven is als concept vooral gebruikt voor de lage adel, die zich genoodzaakt zag om zich te onderscheiden van de burgerij. Het is echter ook goed toe te passen op de gelaagdheden binnen de adel onderling. Van de crême de la crême werd verwacht dat zij de levensstijl van de lage adel ver achter zich liet. Een hoge edelman als een markies moest zijn aanzien rechtvaardigen door navenant te handelen en te spenderen. In deze bundel onderzoeken we hoe Jan IV van Bergen en zijn familie zich onderscheidten van sociaal lager geplaatste lieden en welke keuzes zij daarin maakten. Wat hield *vivre noblement* voor hen in?

In dienst van de openbare orde

Adeldom werd op meerdere wijzen gedefinieerd. De belangrijkste vereiste was dat een edelman kon leven van de opbrengsten van zijn land en zich niet behoefde in te laten met handenarbeid of handel. Hij kon zijn inkomsten aanvullen met publieke ambten en het krijsbedrijf, door de burgerij en geestelijkheid te beschermen.²¹ Ten dele had dat een morele kant: de *ware* adeldom bestond uit een morele superioriteit ten opzichte van de werkende stand. Dit stond niet in contrast met het geboorterecht, maar was er een rechtvaardiging van. Er ontstond een volwaardig literair genre waarin werd beschreven hoe iemand van blauw bloed zich eervol diende te gedragen.²² Een

17 Janssens, *Évolution de la noblesse belge*; idem, 'De la noblesse médiévale'; Dumolyn en Van Tricht, 'Adel en nobiliteringsprocessen', p. 203–204.

18 Van der Laarse, 'Nation of notables', p. 14.

19 Blockmans, 'The feeling of being oneself'.

20 Buylaert, De Clercq en Dumolyn, 'Sumptuary legislation'; De Clercq, Dumolyn en Haemers, "'Vivre noblement'"; De Jonge, 'Vivre noblement'; Dumolyn en Van Tricht, 'Adel en nobiliteringsprocessen'; Janssens, 'Vivre noblement hier et aujourd'hui'; Van Steensel, 'Noble identity'.

21 Asch, *Europäischer Adel*, pp. 52–63; Buylaert, *Eeuwen van ambitie*, pp. 51–57; Dewald, *European nobility*, pp. 36–40, 93–98; Van Nierop, *Ridders tot regenten*, pp. 35–36.

22 Gietman, *Republiek van adel*, pp. 31–102; Sterchi, *Über den Umgang; Vale, War and chivalry*, p. 22; Vanderjagt, *Qui sa vertu anoblist*; Willard, 'The Concept of True Nobility'.

elite van deugd had ook politieke verantwoordelijkheden: vanouds betekende dat dat een edelman zijn leenheer of de landvorst met *consilium et auxilium* – raad en daad – moest bijstaan. In de loop der eeuwen, met het ontstaan van de vroegmoderne staat, was de nadruk meer gaan liggen op leidinggevende functies en bescherming van het algemeen welzijn.²³ In het meest extreme geval waarin de vorst zich misdroeg tegenover de bevolking van een land had de adel daarom niet alleen een *recht*, maar ook wat Arlette Jouanna een *plicht tot opstand* heeft genoemd.²⁴ In de Nederlanden was dit idee bovendien geworteld in een traditie van lokale en bovenlokale constituties, die de onderdanen het recht gaven om zich te verzetten tegen een vorst wanneer deze zijn verplichtingen niet nakwam.²⁵ Naast deze plicht tot tegenstand had de adel ook een duidelijke *plicht tot bemiddeling*, zoals Violet Soen voor de Nederlandse Opstand heeft aangetoond. De missie van Jan van Bergen naar Spanje is een uitstekend voorbeeld van een geval waarin edellieden een brug probeerden te slaan tussen vorst en volk.²⁶ De edellieden waren dus niet, zoals negentiende-eeuwse historici beweerden, een parasitaire klasse, maar de verbindende schakel tussen vorst en onderdanen.

Lessen uit de sociologie: gedrag en smaak als sociale gegevens

Met alle weelde die een edelman verwierf door zijn uitgebreide landerijen en overheidsambten, werd hij geacht ook flink uit te geven. Gierigheid was immers een zonde en alleen de armen waren spaarzaam. Het begrip *magnificentia* duidde op een spenderingsdrang bij grote werken. Voor de twaalfde-eeuwse theologen betekende dat nog de bouw van kerken en andere uitgaven aan de glorie Gods, maar in de loop der eeuwen kwam de nadruk op de aardse glorie te liggen. De edelman die zich toewijdde aan zijn *magnificentia* en schitterende paleizen bouwde, luxegoederen tentoonspreidde en weelderige diners gaf, werd als heldhaftig gepresenteerd: de maatschappelijke rangorde was ermee gerechtvaardigd.²⁷ Een onderdeel daarvan was wat sociologen *conspicuous consumption* noemen, of opzichtige consumptie: het aanschaffen van goederen of diensten die geen praktisch nut dienen, behalve dat ze uitstralen dat iemand ze kan aanschaffen.²⁸ Kleding bezet met gouddraad was behalve een esthetische keuze ook een teken dat de drager vermogend en van aanzienlijke statuur was. In de zestiende eeuw gingen vrouwen van stand jurken dragen waarbij zij van achteren ingeregeng moesten worden. Juist omdat deze kleding zo onpraktisch was, bewezen de dames hiermee dat zij dienaren hadden die hen 's ochtends bijstonden.²⁹

23 Dumolyn en Van Tricht, 'Adel en nobiliteringsprocessen', pp. 207–213; Opsommer, *Omme dat leengoed*, pp. 711–760.

24 Jouanna, *Devoir de revolte*.

25 Stein, '74 Woorden'; Blockmans, 'Medieval roots'; Blockmans en Van Uytven, 'Constitutions and their application'; Haemers, 'Opstand adelt?'

26 Soen, *Vredehandel*; idem, 'Between dissent and peace-making'.

27 Guerzoni, 'Liberalitas, Magnificentia, splendor'.

28 Veblen, *Theory of the Leisure Class*.

29 Van Uytven, 'Showing off one's rank', pp. 32.

Hoewel rijkdom in vroeger tijd bijna synoniem was met adeldom, konden kooplieden en bankiers in de zestiende eeuw steeds beter wedijveren met edellieden. Waar men zich in bezit minder makkelijk kon onderscheiden, moest men dit compenseren met levensstijl, manieren en smaak.³⁰ De adellijke leefwereld van de zestiende eeuw was gemodelleerd naar dat van het vijftiende-eeuwse Bourgondische hof zoals Olivier de la Marche dat in 1474 vastlegde in zijn *Estat de la maison du duc de Bourgogne*.³¹ In dit boek beschreef de hofmeester minutieus welke rangen er aan het hof waren en welke taken de hovelingen hadden. De la Marches tractaatje werd geschreven in opdracht van de koning van Engeland; het hofceremonieel van de Bourgondiërs was zo prestigieus dat het een voorbeeldfunctie kreeg voor hoven door heel Europa. De edellieden in dienst van de hertog spiegelde hun huishoudens eveneens aan dit model. Hierdoor ontstond er een internationale adellijke levensstijl, met een vast dagelijks ritme en gedefinieerde gradaties van publiek en privé.³²

Om te begrijpen wat de adel als sociaal wenselijk gedrag beschouwde, is het nuttig om terug te grijpen op het werk van twee beroemde sociologen. Norbert Elias beschreef hoe, in het vroegmoderne adeldom, een cultuur van schaamte en angst voor het eigen lichaam omgezet werd in een nieuwe opvatting over goede manieren. Hij noemde dit het *Prozeß der Zivilisation*. Elias haalde Desiderius Erasmus aan met diens werk *De civilitate morum puerilium* uit 1530 (in het Nederlands vertaald als *Goede manierlijke seden*) als “der Wegbereiter eines neuen Scham- und Peinlichkeitsstandards”.³³ Erasmus, die het hofleven leerde kennen in dienst van de familie van Bergen, leerde kinderen van stand dat zij hun neus schoon moesten houden en “niet besnot, besmeurt, oft unsuyver als een braetpanne”, dat zij daarvoor een zakdoek dienden te gebruiken, en niet hun mouw, dat zij niet met gekruiste benen moesten zitten (dat deden alleen schaapherders en varkenshoeders), niet met te grote happen eten (dat doen honden), en dat zij bij het lachen niet uitbundig mochten briesen of hun tanden laten zien (het eerste doen zotten en pluimstrijkers, het tweede onnozele en bezeten lieden). ‘Gemanierde schaamte’ is het kernbegrip voor voornaam handelen bij Erasmus.³⁴

Een andere belangrijke gids voor edellieden was het Italiaanse *Il libro del cortegiano* (*Het boek van de hoveling*) uit 1528 van Baldassare Castiglione. Castiglione legde de nadruk meer op zelfcultivering dan op schaamte. Een hoveling moest kunnen spreken, dansen, en grapjes maken met een gratie die alles moeiteloos deed lijken, weergegeven door het woord *sprezzatura*.³⁵ De ‘gouden kooi’ van het hofleven was zo aantrekkelijk dat het voor veel edelen reden was om uiteindelijk toch de kant van de koning te kiezen tijdens de Opstand.³⁶ Deels had dit beschavingsproces ook een materieel aspect. We kunnen de beschaafde handelingen terugvinden in veranderend bezit: vor-

30 Baatsen, Blondé, De Groot en Sturtewagen, ‘Thuis in de stad’, pp. 278–279.

31 Uitgegeven in Beaune en Arbaumont (reds.), *Mémoires d’Olivier de la Marche*, IV, pp. 1–94.

32 Paravicini, ‘The court of the dukes’; Paravicini, ‘Einheitliche Adelskultur?’; Delen, *Hof Willem van Oranje*.

33 Elias, *De hofsamenleving*; idem, *Prozeß der Zivilisation*, p. 182.

34 Erasmus, *Goede manierlijke seden*. Delen, *Hof Willem van Oranje*, pp. 39–40.

35 Burke, *Fortunes of the Courtier*, pp. 19–39.

36 Raeymaekers, ‘In dienst van de dynastie’; Raeymaekers, ‘Lure of the Brussels court’.